

Lietuvos Helsinkio grupės atstovo dr. A. Statkevičiaus 1988 m. rugsėjo 15 d. liudijimas Saugumo ir bendradarbiavimo Europos komisijos JAV Kongrese sesijoje. Sesijos stenograma

1975 m. rugpjūčio 1 d. Sovietų Sąjunga kartu su kitomis Europos valstybėmis, JAV ir Kanada Helsinkyje pasirašė Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos (ESBK) Baigiamąjį aktą. Šiame dokumente suformuluoti Europos saugumo ir tarptautinio bendradarbiavimo principai ekonomikos, mokslo, technologijos, aplinkos apsaugos srityse. Trečioji nutarimų dalis skirta humanitariniams klausimams, joje taip pat aptariamos žmogaus teisės. Žmogaus teisių apsauga pradėta vertinti kaip vienas svarbiausių Europos saugumo ir bendradarbiavimo elementų. Ką tik pasirašiusi Helsinkio konferencijos Baigiamąjį aktą, sovietų valdžia visiškai ignoravo jo straipsnius, deklaruojančius žmogaus teises. Visa tai ir buvo tiesioginė priežastis, dėl kurios susikūrė visuomeninės organizacijos, kreipiančios visuomenės dėmesį į Helsinkio nutarimų vykdymą Sovietų Sąjungoje. Pirmoji tokia grupė susikūrė Maskvoje 1976 m. Tais pačiais metais jos pavyzdžiu susikūrė Ukrainos, Lietuvos, o 1977 m. – Armėnijos Helsinkio grupės. Lietuvos Helsinkio grupė iš analogiškų grupių, veikusių kitose sovietinėse respublikose, išsiskyrė tam tikru savitumu – ji reikalavo laikytis ne tik žmogaus teisių, bet ir tautų teisių. Svarbiausias Lietuvos Helsinkio grupės tikslas buvo informuoti pa-

saulio visuomenę, taip pat ESBK Helsinkio Baigiamąjį aktą pasirašiusių šalių vyriausybes apie žmogaus teisių pažeidimus Lietuvoje, t. y. paskleisti šią informaciją užsienyje.

1975 m. po Helsinkio konferencijos JAV Kongrese buvo sudaryta Saugumo ir bendradarbiavimo Europos komisija, kuri rinko liudijimus ir tikrino, kaip vykdomi Helsinkio konferencijos Baigiamojo akto nutarimai.

Vieną iš tokių liudijimų šiai Komisijai 1988 m. rugsėjo 15 d. pateikė Lietuvos Helsinkio grupės narys dr. Algirdas Statkevičius (1987–1990 m. jis gyveno JAV ir trejus su puse metų buvo Lietuvos Helsinkio grupės įgaliotu atstovu Vakaruose, informuodavo pasaulio visuomenę apie žmogaus teisių pažeidimus Lietuvoje). A. Statkevičius padarė pareiškimą ir dalyvavo sesijoje, kurioje buvo aptariama Sovietų Sąjungą sudarančių tautų padėtis ir perspektyvos vadinamosios *perestroikos* laikotarpiu. Joje dalyvavo disidentai iš Gruzijos, Ukrainos, Armėnijos: Valerijus Čalidzė (Gruzija), Paruiras Airikjanas (Armėnija), Petro Rubanas (Ukraina) ir kt.

Pateikiame minėtą dr. A. Statkevičiaus pareiškimą ir sesijos stenogramą (neesminiai sutrumpinimai pažymėti ženklų [...]).

Dėkojame dr. A. Statkevičiui už pasiūlytą įdomią medžiagą.

PSICHIATRO IR LIETUVOS HELSINKIO PRIEŽIŪROS GRUPĖS NARIO**dr. Algirdo Statkevičiaus pareiškimas***

Ponios ir ponai, pirmiausia noriu padėkoti Jums ir JAV vyriausybės atstovams, kad leido man pateikti savo parodymus ir būti čia.

Dėl Hitlerio–Stalino slapto susitarimo, žinomo kaip 1939 metų rugpjūčio 23 dienos Molotovo–Ribbentropo paktas, ir jo slaptųjų protokolų lietuviai, latviai ir estai neteko savo suvereniteto ir nepriklausomybės.

Dėl mano veiklos žmogaus ir tautų laisvės srityje 1951 m. Karo tribunolas mane nuteisė 25 m. kalėti koncentracijos stovykloje ir 5 m. tremties. Visuose Sibiro koncentracijos lageriuose, kuriuose man teko būti, lietuviai sudarė 10 proc. kalinčiųjų. Dėl savo veiklos Lietuvos Helsinkio grupėje aš beveik septynerius metus (nuo 1980 iki 1987 m.) buvau laikomas specialiose psichiatrijos ligoninėse Černiachovske ir Taškente kartu su žmogžudžiais, banditais, vagimis bei kitais itin pavojingais nusikaltėliais. Visus tuos metus nei man, nei mano žmonai, nei mano vaikams nebuvo leista susipažinti su Aukščiausiojo Teismo sprendimo detalėmis, kurios būtų paaiškinusios, kodėl aš buvau pripažintas kaip „socialiai pavojinga asmenybė“.

Aš esu kvalifikuotas terapeutas, psichiatras. Su uždarytaisiais spec. ligoninėse Černiachovske ir Taškente buvo negailestingai elgiamasi. Negalėdami ištverti injekcijų keliamo skausmo nemažai ligonių pasikorė. Tarp tų kalinių, kurie dėl savo politinių veiksmų kalėjo Černiachovske arba Taškente, aš nesutikau nė vieno, kurį būtų galima priskirti prie psichinių, arba sielos, ligonių, arba kuriuos būtų buvę galima pavadinti bent truputį socialiai pavojingais.

Nors piktnaudžiavimo psichiatrija atvejų Sovietų Sąjungoje ir sumažėjo, trijų lietuvių, ne per seniausią kalintų liūdnei pagarsėjusiame Serbskio teismo medicinos tyrimų institute Maskvoje, bylos įrodo, kad problema tebeegzistuoja.

Okupuotose Baltijos šalyse yra prievarta diegiami milžiniški statybos projektai. Tai yra priedanga planuotai kolonizacijai. Tik praėjusią savaitę Ignalinos atominė elektrinė, identiška Černobilyje buvusiai gamyklai, laikinai uždaryta saugumo sumetimais. Baltijos šalys aktyviai priešinasir rusinimui ir kolonizavimui. Pavyzdžiui, 1988 m. pavasarį Latvijoje įvyko didelė demonstracija, nukreipta prieš požeminio metro linijos statybą Rygoje, kuri būtų pritraukusi dešimtis tūkstančių naujų kolonistų į Latviją.

Sovietų Sąjunga legalizavo ne tik rasinę, bet ir tautinę segregaciją. Pavyzdžiui, rusams leidžiama steigti rusiškas mokyklas Baltijos respublikose, o lietuviams, latviams ir estams kategoriškai draudžiama turėti savo mokyklas Rusijos respublikoje. Sovietų Sąjungoje tai vadinama „tautų lygybe ir brolybe“.

Dėl valstybės praktikos, kuri pagrįsta priverčiamojo darbo politika, šalies ekonomika nuolat yra krizės būsenos; todėl Baltijos šalių žemės ūkis įgijo kolonijinį pobūdį. 40 proc. dirbančių gyventojų gauna mažesnius nei 100 rb atlyginimus per mėnesį.

Sovietų Sąjungoje visuotinai džiaugiamasi perestroika, tačiau religinių tikėjimų atstovams ir toliau draudžiama kurti religines visuomenines organizacijas, kurios prisidėtų prie moralės kėlimo ir kartu prie masių kultūros lygio kėlimo. Tikinčiųjų atžvilgiu plačiai vykdoma diskriminacija. Bažnyčios išniekinamos, paverčiamos ateizmo muziejais, koncertų salėmis ir t. t. Visiškai nekalti visų Baltijos šalių žmonės, kurie kovojo su stalinizmu, kurie tiesiog siekia laisvės savo ir kitoms tautoms, laikomi tremtyje.

* Skaitytas lietuvių kalba. Į anglų kalbą vertė Margarita Samatas.

Okupuotų šalių – Lietuvos, Latvijos ir Estijos – jaunuoliai drastiškais metodais yra verčiami duoti karinę priesaiką okupantams ir vykti į Afganistaną žudyti afganų sūnų ir dukterų, kurie taip pat kovoja dėl savo laisvės. Visa tai yra tarptautinės teisės pažeidimas.

Nepateikiant jokio rimto paaiškinimo, suvaržyta judėjimo laisvė. Norintys susijungti giminės ir šeimos patiria didžiulių sunkumų. Asmenims, aktyviai kovojusiems su Stalinu, draudžiama vykti į užsienį.

Vien per pastaruosius kelis mėnesius stiprus visuomenės spaudimas ir masinės demonstracijos Baltijos šalyse priverė Sovietų Sąjungą pripažinti, kad Molotovo–Ribbentropo susitarimas egzistavo. Trys okupuotos Baltijos tautos, nenuilstamai kovojančios dėl laisvės ir išgyvenimo, yra didžiausios tebekraujuojančios žaizdos, užsilikusios nuo Antrojo pasaulinio karo; jos neužgis. Vienintelis būdas užgydyti jas būtų metodai, išvardyti Helsinkio Baigiamajame akte, kurie užbaigtų kolonijinių sovietų valdymą ir taip prisidėtų prie garbingos pasaulinės taikos.

Baigdamas norėčiau pareikšti giliausią pagarbą šios Komisijos nariams ir kitiems JAV vyriausybės pareigūnams už rūpestį ir pastangas, dėtas dėl mano septynerių metų įkalinimo psichiatrijos ligoninėse.

Pirmininkas S. Hojeris. Ačiū. [...] Pone Čalidze**, leiskite Jums užduoti keletą klausimų. Kaip Jūs vertintumėte tautinės padėties Sovietų Sąjungoje politinius pavojus? Jei būtumėte Generalinis sekretorius, kaip mėgintumėte spręsti tautiškumo problemą Sovietų Sąjungoje?*

V. Čalidzė. Politinis pavojus yra tikrai didelis. Gorbačiovas pradėjo turėdamas drąsų tikslą reformuoti šalį. Tarkime, kad jis turi geriausių ketinimų. Po 25 metų norėtume pamatyti, ką jis pasiektų Rusijoje.

Bet jis laikosi labai pavojingos pozicijos, nes konservatyvioji opozicija Rusijoje yra labai didelė ir tik laukia tinkamo momento, kad galėtų ją pašalinti. Jei pamenate, buvo precedentas, kai jie bandė pašalinti Chruščiovą už dar mažesnę mėginimą reformuoti šalį.

Taigi šiuo atžvilgiu visoks nacionalinis sujudimas yra labai pavojingas būsimam Rusijos demokratizavimo procesui.

Vis dėlto nemanau, kad ši problema sutrukdytų įgyvendinti Gorbačiovo ketinimus,

nes kur kas daugiau žalos gali padaryti darbininkų sukilimai.

Problema ta, kad kai Gorbačiovas pradėjo glasnost judėjimą, žmonės ėmė reikalauti visko iš karto. Darbininkams reikia mėsos ir dešros. Jie nori geresnių darbo sąlygų. Tautos nori autonomijos ir pripažinimo. Egzistuoja Karabacho problema, yra Baltijos šalių autonomijos problemų ir daug kitų. Visi nori visko iš karto ir niekas, atrodo, nesupranta, kad visko iškart neįmanoma gauti. Jei pastangos reformuoti šalį per 25 ar 50 metų pasitvirtins, daug dalykų pasikeis.

Vis dėlto aš negaliu sakyti: būkite kantrūs, palaukite. Žinau, kad žmonės reikalaus to, ko jie nori. Taigi padėtis gana sudėtinga.

Jei paklaustumėte manęs, kokia galėtų būti Jūsų, Jungtinių Valstijų, pozicija, aš patarčiau būti kantriems ir kiek įmanoma paremti Gorbačiovo poziciją. Kiek suprantu, Gorbačiovas yra geriausia, kas nutiko Rusijoje per XX amžių, ir jam turėtų būti suteiktas šansas.

* Stenis Hojeris (Steny Hoyer) – Saugumo ir bendradarbiavimo Europos komisijos JAV Kongrese pirmininkas.

** Valerijus Čalidzė – fizikas, publicistas, disidentas. Nuo 1972 m. gyvena JAV.

Reforma lėta, žinoma, bus pakylėjimų ir atsitraukimų, tačiau daugeliu atvejų ji gera. Taigi turi būti suteikta galimybė. Tačiau jei visi norės visko iš karto ir Jungtinės Valstijos reikalaus to paties, padėtis gali būti labai sunki.

Mes turime apsispręsti, ko tikimės iš Gorbačiovo: pasiekti gerų rezultatų lėtomis reformomis, nes tik jos yra realios, ar tiesiog žybtelėti kaip krintanti žvaigždė, pareikšti, kad padėtis Rusijoje yra bloga, kad reikalinga demokratija, ir tada žlugti. Mums reikia pasirinkti, ko mes norime iš Gorbačiovo.

Manau, kad mums reikia laipsniško pagerėjimo šalyje, ir manau, kad Gorbačiovas, nepaisant visų atsitraukimų, gali tai padaryti, tačiau, deja, daugelis žmonių privalo turėti kantrybės. Aš nematau kito būdo.

Pirmininkas S. Hojeris. [...] Pone Čalidze, XIX partijos suvažiavimas ėmėsi tam tikrų veiksmų ir pateikė keletą pasiūlymų, kaip elgtis su atskiromis tautomis. Ar galėtumėte pakomentuoti tuos pasiūlymus?

V. Čalidze. Aš tai komentuočiau kaip mėginimą nuraminti žmones. Iš tikrųjų jie nepriėmė jokių drastiškų sprendimų, nes dar nėra pasirengę spręsti sudėtingas problemas.

Tačiau jie nori sušvelninti padėtį ir parodyti daugiau pagarbos kitoms tautoms, tikėdamiesi, kad padėtis kuriam laikui pasidarys ramesnė. Ir tai nesikirs su tuo, ką jie ten daro patys.

Aš manau, kad daugeliui tautų, kurios nėra tokios aktyvios kaip armėnai arba baltijiečiai, tai suteiks šiokią tokią ramybę ir laikiną pagalbą.

Tačiau tuo pat metu jie mėgina atskirai iškelti Krymo totorių klausimą. Jie nieko nedarė, tiesiog mėgino užmaskuoti problemą. Jie nesprendė problemos. Kodėl? Nežinau kodėl. Galbūt Gorbačiovas nusistatęs prieš tautines mažumas, tačiau nemanau, kad labai. Įmanoma, jog konservatyvioji partijos dalis

yra tokia stipri, kad jis turi būti atsargus tais klausimais, kurie nėra pagrindinės svarbos.

Armėnams Karabachas yra pagrindinis klausimas, o Gorbačioviui neabejotinai ne. Taigi jis mėgina švelninti padėtį ir stengtis, kad konservatyvioji biurokratija būtų daugiau ar mažiau patenkinta.

Pirmininkas S. Hojeris. [...] Pone Airikjanai*, ar Jūs galėtumėte paaiškinti savo vaidmenį Kalnų Karabacho situacijoje?

P. Airikjanas. Aš buvau vienas iš mūsų organizacijos lyderių, taigi ir kalbėsiu apie mūsų organizaciją, kurios pagrindinė programos platforma buvo siekti referendumo dėl Armėnijos teisės laisvai apsispręsti, dėl Armėnijos nepriklausomybės.

Kalnų Karabacho krizę supratome kaip atgyjantį tautos apsisprendimo teisės principą. Nuo tada mes jį parėmėme.

Praėjusių metų spalį buvo surengta demonstracija, remianti Kalnų Karabacho regiono gyventojų reikalavimus. Ši demonstracija buvo nutraukta.

Šių metų vasario mėnesį suorganizuota dar keletas demonstracijų, remiančių Kalnų Karabacho gyventojus. Vyriausybė norėjo vėl nutraukti demonstraciją, tačiau susirinko tiek daug žmonių, kad buvo tiesiog neįmanoma juos išvaikyti.

Taigi pirmas dalykas, kurį mūsų organizacija padarė, buvo žmonių padrašinimas prisidėti prie šios demonstracijos.

Kitas svarbus mūsų žingsnis, esu tuo įsitikinęs, buvo taisyti iškraipymus sovietinėje spaudoje, pranešinėjusioje apie padėtį Kalnų Karabache. Kadangi mes neturėjome jokių priemonių tiesiogiai paveikti sovietinę žiniasklaidą, pakankamai rizikuodami patys kreipėmės į pasaulio spaudos atstovus ir per juos darėme netiesioginį spaudimą.

Kai armėnai per „Amerikos balso“ laidas sužinojo, jog pasaulis buvo informuotas apie

* Paruiras Airikjanas – disidentas, 17 metų praleidęs sovietų kalėjimuose ir tremtyje. 1988 m. liepos mėn. išsiųstas iš Sovietų Sąjungos.

jų padėti, įskaitant teisinius aspektus, tai įkvėpė ir drąsino juos labiau nei visi kiti dalykai.

Taip pat su viešosios pasaulio nuomonės ir spaudos pagalba mes įstengėme sustabdyti represinių priemonių taikymą. Pavyzdžiui, iš dalies numatėme ir tokių situacijų kaip *Sumgaitas* pavojų. Prieš atsitinkant *Sumgaitui* mes perspėjome visus azerbaidžaniečius ir armėnus saugotis galimų provokacijų. Taip pat kreipėmės į vietinę valdžią, vietinę Aukščiausiąją Tarybą ir perspėjome, kad ir jie netaptų Maskvos provokacijų aukomis.

Tapo labai populiari kalbėti apie Gorbačiovą kaip apie Politinio biuro disidentą.

Kaip jau minėjau savo pareiškimė, mes mėginome parodyti, jog viskas, kas vyko Armėnijoje, gali būti iš dalies paaiškinta kaip Maskvos vykdyta politika. Turiu daug faktinės medžiagos, su kuria mielai supažindinčiau visus norinčiuosius; ji rodo, kad už *Sumgaito* nelaimės slypi Maskva.

Tada jie mane suėmė – nemanau, kad to labai norėjo, nes mūsų organizacija detalčiai apibūdindavo susidariusią padėtį.

Pirmininkas S. Hojeris. Ačiū. Turiu dar daug kitų klausimų, prie kurių grįšime, jei leis laikas, tačiau taip pat noriu suteikti galimybę sekretoriui Lėmanui* ir kongresmeniui Porteriui** pateikti savo klausimus.

Sekretorius R. Lėmanas. Ačiū, pirmininke. Man labai malonu čia dalyvauti ir didelė garbė, kad galiu girdėti šių itin drąsių liudytojų pareiškimus.

Turiu tik porą klausimų. Sovietų pareigūnai dažnai sako, kad Jūs išreiškiate tik mažumos nuomonę, netgi savo tautose. Kaip atsakytumėte į šį klausimą, į šį teiginį?

V. Čalidzė. Aš neatstovauju jokiai tautinei mažumai.

P. Airikjanas. Žinoma, bet kuri partija, netgi laisvoje šalyje, atstovauja tik mažumai. Tačiau svarbu tai, ar dauguma pritaria Jūsų programai. Štai kodėl mes pasiūlėme organizuoti referendumą.

Taigi svarbu, kokia visuomenės dalis iš tikrųjų remia Jūsų idėjas. Iki šiol sovietai bijojo referendumo; manau, tai jau turėtų savaime atsakyti į Jūsų klausimą.

*P. Rubanas***.* Jau 334 metus Ukrainos tauta kovoja dėl savo nepriklausomybės. Išsivaduoti iš Rusijos kolonializmo siekia visi laisvę mylintys žmonės.

Per visus 70 priespaudos metų sovietai slopino – tik nauja imperinės valdžios forma – ne vien ukrainiečių, bet ir kitų Sovietų Sąjungos tautų balsus.

Taigi dabar svarbiausias – ukrainiečių bendruomenės elementas, kuris yra tarsi sąžinės balsas, kad sovietinės sistemos tautos nesuskiltų.

Kiekviena SSRS tauta arba respublika turi savo vidinių kovų ir siekia išreikšti save laisvai sovietinėje sistemoje.

Kaip mes visi žinome, tik prieš trejus metus tai buvo totalitarinė visiškos destruktijos sistema.

Dr. A. Statkevičius. Aš atstovauju Lietuvai, tačiau yra dar dvi Baltijos šalys: Estija ir Latvija. Iš dalies aš atstovauju ir Sovietų Sąjungai, nes tol, kol ten nėra įtvirtinta demokratinė sistema, socialiniai-ekonominiai klausimai negali būti įtvirtinti ir sprendžiami.

Žodžio laisvė kol kas naudojama vietoj tautinės laisvės, kuri dabar labiausiai draudžiama. Taigi demokratinis judėjimas Sovietų Sąjungoje yra užrakintas po šiuo užraktu.

Tai atsispindi ir religijoje, kur taikoma diskriminacija prieš tikinčiuosius. Bažnyčios

* Minimos Komisijos sekretorius Ronaldas Lėmanas (Lehman).

** Ilinojaus valstijai atstovaujantis kongresmenas Johnas Edvardas Porteris.

*** Petro Rubanas – Ukrainos žmogaus teisių gynėjas, 22 metus praleidęs sovietų kalėjimuose ir tremtyje. 1988 m. buvo paleistas iš Permės lagerio Nr. 35 ir liepos mėnesį atvyko į JAV.

uždaromos, paverčiamos sandėliais. Iš žmonių atimama teisė į bažnyčios paslaugas ir naudojimąsi tomis paslaugomis.

Paskutinės masinės demonstracijos Lietuvoje ir kitose Baltijos šalyse aiškiai rodo, kad žmonės siekia tautinės nepriklausomybės ir laisvės.

Reorganizacija vyksta, tačiau labai lėtai. Dabar jau leidžiama turėti nacionalinę vėliavą, trispalvius nacionalinius simbolius. Tačiau, pavyzdžiui, draudžiama iškabinti nacionalinę vėliavą prie vyriausybės pastatų.

Žmonės, nusistatę prieš Staliną ir stalinizmą, kurio egzistavimas šiandien jau visuotinai pripažįstamas, bei tie, kurie visai neseniai išreiškė tokias pažiūras, vis dar laikomi lageriuose ir kalėjimuose.

Žmogaus teisių kovotojai ir veikėjai iki pat šios dienos laikomi uždaryti psichiatrijos ligoninėse. Nepripažįstama, kad žmonių laikymas psichiatrijos ligoninėse yra nusikaltimas arba kad tai yra teisinga procedūra. Aš buvau uždarytas septynerius metus ir visą tą laiką nei man, nei mano žmonai ar vaikams nebuvo paaiškinta tiksliai uždarymo priežastis.

Per tuos septynerius metus sutikau daug kalinčiųjų, kurie buvo uždaryti psichiatrijos ligoninėje už bausmę. Būdamas kvalifikuotas terapeutas ir psichiatras aš nesutikau nė vieno iš tų ligoninių paciento, kuris būtų buvęs tikrai ligonis.

Manau, kad Jungtinės Valstijos kaip demokratinė šalis turėtų labiau paspausti Sovietų Sąjungą.

Mano kolegos disidentai dar Lietuvoje manęs prašė Jungtinėse Valstijose padaryti viską, kas įmanoma laisvajame pasaulyje, kad sovietinė armija būtų išvesta iš Lietuvos.

Pirmininkas S. Hojeris. Daktare, ar galėčiau įsiterpti? Gerbiamas Sekretoriau, ar būtų teisinga, jei paprašyčiau daktaro patikslinti, nes iš esmės Sekretoriaus klausimas koncentruojasi ties daktaro Statkevičiaus duodamais parodymais. Tos pastabos, kurias

šiandien jis pateikė, tiesą sakant, atspindi daugumos jo kraštiečių lietuvių požiūrį, priešingai, negu Sekretorius nustatė, kad daktaras išreiškia tik mažos lietuvių tautos dalies nuomonę.

Dr. A. Statkevičius. Mano, daktaro Statkevičiaus, atsakymas yra toks, koks yra, kadangi jaučiausi galįs atstovauti visai Sovietų Sąjungai, nes kol buvau kalinamas, sutikau daug žmonių ir turėjau galimybę bendrauti su jais. Taigi aš žinau, kaip jie jaučiasi.

Sovietų Sąjungoje yra apie 100 skirtingų tautelių, kurios yra pavergtos, todėl kažkas privalo pasakyti viską už jas.

Žmogaus teisės negali būti vienintelis pagrindinis klausimas. Juo dabar turi būti nacionalinis išsivadavimas. Nepriklausomoje Lietuvoje visi turėjo nesuvaržytas žmogaus teises. Praradę nacionalinę laisvę, prarado ir žmogaus teisių laisvę. Kai šalis atgaus nepriklausomybę, jos žmonės taip pat atgaus ir savo teises.

Taigi pagrindinis klausimas yra šalių nepriklausomybės atkūrimas.

Sekretorius R. Lėmanas. Norėčiau užleisti vietą kongresmeniui Porteriui.

Kongresmenas J. E. Porteris. Ačiū, pone pirmininke. Atsiprašau liudytojų, kad negalėjau dalyvauti visą laiką. Taigi jei paliesiu kokį klausimą, kurį Jūs jau aptarėte, prašyčiau perspėti mane.

Pone Čalidze, ar galiu paklausti Jūsų apie *Pamiat*? Kaip Jūs tai apibūdintumėte, kokia yra oficiali Rusijos pozicija šios organizacijos atžvilgiu ir kaip ji atspindi Rusijos nacionalizmą?

V. Čalidzė. Rusų tauta turi pakankamai stiprų tautinį požiūrį. Jiems atrodo, jog jie yra imperija. Kai kurie netgi aiškina, esą rusai maisto ir paslaugų trūkumus bei prastesnes gyvenimo sąlygas toleruoja todėl, kad jiems atrodo, jog už tai jie kaip viešpataujanti tauta kažką gauna, kad parodytų kitiems, kaip reikia gyventi.

Aš nevisiškai sutikčiau su tokiais pastebėjimais; tiesiog pasakau, kad tokių yra. Bet kuriuo atveju rusų tautos nacionalinis jausmas gana stiprus. Visą 70 metų sovietinio režimo laikotarpį nacionalinis jausmas buvo užslėptas pogrindyje, išskyrus Stalino valdymo laikotarpį, kadangi sovietų valdžia ir propaganda skelbė internacionalizmą ir propagavo tautinius jausmus.

Taigi slopindami nacionalinių mažumų tradicijas sovietai taip pat slopino ir rusų tautines tradicijas, religiją bei tautos istoriją.

Visa tai verčia nusivilti. Tokio nusivylimo požymių matėme tarp rusų inteligentijos iškart po Stalino mirties. Taip pat galime išskirti ekstremalų nacionalinį, netgi gana šovinistinį požiūrį ir stiprų antisemitizmą.

Aš manau, jog baimė dėl rusiškojo nacionalizmo, kuris visada bus siejamas su antisemitizmu ir šovinizmu, yra nepagrįsta. Manau, kad jei kada Rusijoje egzistuos tikra žodžio laisvė, po dvejų ar trejų metų žmonės sakys tai, ką turi sakyti. Tada mes pamatysime labai platų nacionalinio tendencingumo Rusijoje spektrą. Ir tik ekstremalioji šio spektro dalis būtų žmonės, priklausantys *Pamiat*, antisemitams ar šovinistams. Kadangi yra tokia tendencija, noriu paaiškinti, kad žmonės nespręstų apie tautinį Rusijos judėjimą pagal ekstremistus. Turiu pasakyti, kad valdžios ir *Pamiat* santykis yra gana įdomus. Daugeliu atvejų teko matyti, kad vyriausybė netgi skyrė vietą *Pamiat* susitikimams, tuo tarpu ji niekada to nepadarė žydų susirinkimams ar panašiai.

Taigi turiu hipotezę, kad Gorbačiovas nemažai pasimokė iš Vakarų politinės teorijos, ir suprantu, jog naudinga turėti politinį šalies spektrą. O valdžiai yra naudinga būti šio spektro viduryje. Įskaitant *Pamiat* dabar jam iš kairės yra disidentai, liberalioji partijos dalis, kuri nori *perestroikos* greičiau, nei Gorbačiovas gali, jis pats per vidurį su savo komanda, o iš dešinės yra partijos konservatoriai. Lygiai greičiau su disidentais eitų ekstremalioji dešinė, tai yra Rusijos šovinistai *Pamiat*.

Tai yra tik hipotezė, tačiau skamba gana realiai. Štai kodėl spaudoje buvo daug remiama *Pamiat*. Jie neturėjo apie tai kalbėti. Jie nerašė apie žydų priešininkų demonstraciją, tačiau rašė apie *Pamiat*, galbūt siekdami parodyti, kad politiniame spektre egzistuoja ekstremalioji dešinė.

Tuo pat metu kita grupė teigia, kad štai kas nutinka, kai suteikiama visiška žodžio laisvė. Todėl privalome išlaikyti *glasnost*, kuri varžo žodžio laisvę, nes jei bus suteikta visiška žodžio laisvė, kalbės tokie ekstremistai kaip *Pamiat*, ir tada mes turėsime antisemitizmą.

Taigi čia yra didelis politinis žaidimas, tačiau bet kuriuo atveju tai svarbus įvykis Rusijos visuomeniniame gyvenime.

Taip pat manau, kad didelė dalis rusų nacionalistų pamažu supras, jog daug naudingiau pabrėžti, kad jie neturi nieko bendra su ekstremalia dešine, o iš tikrųjų nori ginti šalies ekologiją, istoriją ir kultūrą.

Pirmininkas S. Hojeris. Jei galiu, norėčiau užduoti klausimą ponui Rubanui. Ukrainos partijos vadovas Ščerbickis vis dar laiko valdžią savo rankose, nors Vakaruose svarstoma, kad jį reikėtų pašalinti. Kaip Jūs komentotumėte Ščerbickio pozicijos tvirtumą, nors jis yra konservatyvus ir nusistatęs prieš reformas? Kaip tai vertina eilinis ukrainietis?

Spėju, kad politiniame spektre jis turėtų būti Gorbačioviui iš dešinės.

P. Rubanas. Ukrainos Helsinkio sąjunga, kuriai aš čia atstovauju, mano, jog tai nėra Gorbačiovo klaida, kad Ščerbickis vis dar užima savo postą nepaisant žiaurumų, vykdytų prieš Ukrainos tautą. Tai Gorbačiovo taktika. Nesvarbu, ar reforma tęsis ar ne, sovietinio imperializmo sistemos pagrindas liks toks, koks buvęs. Turbūt dėl šios imperialistinės sistemos vis dar toleruojamas toks žmogus kaip Ščerbickis, kuris parodė, jog sugeba išlaikyti nacionalinio judėjimo elementus.

Iš Baltijos šalių jie gali sukurti naują Honkongą, nebijodami, kad tai susilpnins sovietinę imperiją.

Visgi Ukrainos nacionaliniai demokratiniai judėjimai yra suvokiami kaip gana svarbi kliūtis ir pavojingas elementas sovietinei sistemai. Todėl tokioms rusų organizacijoms kaip liūdnai pagarsėjusiai *Pamiat* leidžiama laisvai susitikinėti ir viešai reikšti nuomonę. Kai Ukrainoje tautinių demokratinių judėjimų atstovai mėgina organizuoti taikius susibūrimus, iš karto kviečiama milicija, o susirinkusieji yra mušami ir gąsdinami šunimis. Tokie atsitikimai aiškiai rodo imperialistinį sovietų požiūrį ir veiksmus, nukreiptus prieš Ukrainą.

Kongresmenas J. E. Porteris. Dr. Statkevičiaus, Jūs minėjote, tiksliau – ponas Rubanas minėjo apie naująjį Honkongą Baltijos šalyse. Mano suvokimu, tada tektų atsisakyti planų dėl laisvos ekonominės zonos Estijoje. Tačiau ar Jūs manote, kad įmanoma, jog Baltijos šalys turės didesnę ekonominę, o ne politinę autonomiją?

Dr. A. Statkevičius. Aš tikiu, kad Baltijos šalys sugebėtų valdyti savo ekonominę padėtį taip pat gerai kaip ir prieš okupaciją.

Kongresmenas J. E. Porteris. Tačiau ar sovietai suteiks didesnę laisvę, ekonominę laisvę, ar tai visgi neatrodo įmanoma?

Dr. A. Statkevičius. Taip. Jie tai pripažįsta ir tikrai suteiks daugiau ekonominių laisvių, nes taip jau pasielgė su Estija.

Kongresmenas J. E. Porteris. Tačiau ar mes teisingai suprantame, kad buvo ketinta įkurti laisvą ekonominę zoną Estijoje, o dabar jau nepanašu į tai?

Dr. A. Statkevičius. Estai ir lietuviai to siekia ir prašo leidimo įkurti laisvą ekonominę zoną. Be abejo, tai susipina su politiniais reikalavimais, kuriuos kelia persitvarkymo judėjimai visose trijose šalyse.

Kongresmenas J. E. Porteris. Gerai. Ačiū, pone pirmininke.

Pirmininkas S. Hojeris. Ačiū. Pone Airikjanai, galbūt leiskite man palyginti. Aš taip pat norėčiau, kad dr. Statkevičius papildytų mane.

Iš vienos pusės, sovietinė Armėnija, kuri istoriškai suvokiama kaip gana draugiška Rusijai, o iš kitos pusės, Baltijos šalys. Turėdamos istorinę patirtį, kurią mes visi gerai žinome, jos mano, kad buvo savavališkai ir kaprizingai užgrobtos susitarus dviem diktatoriams.

Jei darytume prielaidą, kad Lietuva, Latvija ir Estija per referendumą išreikštų poziciją būti nepriklausomomis valstybėmis, pone Airikjanai, ar Jūs manote, kad sovietinė Armėnija net ir tada, apsupta Sovietų Sąjungos, Turkijos ir Irako, vis dar norėtų būti nepriklausoma? Ar ieškoma didesnio autonomijos laipsnio, ar Kalnų Karabacho klausimas bus išspręstas prijungiant tą teritoriją prie Armėnijos?

P. Airikjanas. Pamėginsiu atsakyti į visas Jūsų klausimo dalis.

Pirmininkas S. Hojeris. Leiskite man truputį papildyti. 1987 m. balandžio mėnesį pranešėjas Raitas (Wright) vadovavo delegacijai į Sovietų Sąjungą ir mes turėjome maždaug dviejų su puse valandų susitikimą su generaliniu sekretoriumi Gorbačiovu. Svarstėme tautų ir mažumų klausimą. Galbūt kai kas iš Jūsų taip pat skaitėte apie jo iškeltą klausimą dėl juodaodžių mažumos Jungtinėse Valstijose.

Gorbačiovas kalbėjo apie autonomiją, kuri buvo suteikta visoms tautoms, esančioms Sovietų Sąjungoje. Potekstėje teigta, kad problema buvo išspręsta suteikiant joms visoms atstovavimo teisę Tautų Taryboje.

Aš noriu paklausti šiame kontekste, kadangi, be abejonės, Komisijos supratimu, autonomija egzistuoja tik kaip pavadinimas. Todėl, žinoma, kyla daug disputų.

Atsiprašau, pone Airikjanai, galite tęsti. Aš tik norėjau pateikti papildomų pastabų, nes jos kyla iš tiesioginio pokalbio su generaliniu sekretoriumi, kuris vyko 1987 m. balandžio mėnesį, ir, anot jo, tautų problema buvo išspręsta suderinus su šia sistema.

P. Airikjanas. Pirmiausia, kalbant apie tradicinį santykį tarp Rusijos ir Armėnijos, labai svarbus buvo religinis ryšys, nes abi buvo stačiatikių krikščionių tautos.

Tačiau dabar Armėnija ir Baltijos šalys vis dėlto turi labai daug bendro, nors jų geografinė padėtis yra visiškai skirtinga. Pirmiausia, dabartinės sovietinės Armėnijos geografinės sienos faktiškai buvo nustatytos tokiu pat būdu kaip ir Baltijos šalių, tai yra pagal slaptą sutartį. Vietoj Stalino ir Hitlerio tai buvo Leninas ir Kemalis Atatiurkas, kurie pasidalijo Armėnijos teritoriją. Tuo metu Armėnija tikrai simpatizavo Rusijai, nes ši buvo vienintelė galinga krikščioniška kaimynė. Armėnija bijo savo nekrikščioniškų kaimynų. Kadangi Rusija tai žino, ji ypač tai skatina. Jei Maskva leistų surengti referendumą dabar, po Kalnų Karabacho epizodo, neabejotinai dauguma armėnų balsuotų už nepriklausomybę.

Netgi suprasdami, kad mūsų ateitis gali būti labai sunki, savo dabartinę padėtį vertiname labai kritiškai. Tiesiog prieš keletą dienų, didelės demonstracijos metu, žmonės minioje pradėjo garsiai reikalauti nepriklausomybės.

Dabar masiškai išvykstama iš Armėnijos. Šitaip išreiškiamas nepriklausomybės troškimas. Kadangi to neįmanoma pasiekti nacionaliniu lygiu, žmonės mėgina pasiekti bent jau asmeninę laisvę išvykdami.

Armėnijoje dabar kritinė ekologinė padėtis; kaip pavyzdį noriu paminėti, kad pastaraisiais metais mirstančiųjų amžiaus vidurkis nukrito iki 47 metų.

Pirmininkas S. Hojeris. Jei leisite man įsiterpti, sovietinėje Armėnijoje amžiaus vidurkis yra 47 metai? Ar teisingai suprantu tai, ką Jūs norite pasakyti?

P. Airikjanas. Mūsų organizacija perėjo per įvairias kapavietes ir suskaičiavo, kokio vidutiniškai amžiaus žmonės mirė per pastaruosius trejus metus. Tai 47 metai. Tai nėra oficiali statistika. Žinoma, šiuo klausimu iš viso nėra oficialių duomenų.

Pirmininkas S. Hojeris. Suprantama. Jei tokia yra statistika arba kitaip apskaičiuoti tikslūs duomenys, suprantama, kad pareigūnai to tikrai nenorės skelbti.

Pone Sekretoriau, ar Jūs turite papildomų klausimų?

Sekretorius R. Lėmanas. Aš tiesiog pagalvoju, kad norėčiau kiekvieno liudytojo paklausti, kaip pasikeitė jų požiūriai nuo tada, kai pirmą kartą atvyko į Vakarus? Ar gavote naujos informacijos? Ar padarėte išvadą, kad yra dalykų, kuriuos reikėtų daryti kitaip?

V. Čalidzė. Mano pagrindinės nuostatos dėl įstatymų ir žmogaus teisių nepasikeitė. Tačiau buvau labai maloniai nustebintas, kad čia egzistuoja toks dalykas kaip kaimo Amerika; tai man labai patinka. Kalbant apie Ameriką ir Rusiją, Amerika dažnai mums atrodė labai pramoninė.

Beje, ar galiu pasinaudoti proga ir papildyti tai, kas buvo pasakyta anksčiau?

Pirmiausia norėčiau patarti atsargiau spėlioti apie galimus referendumo rezultatus. Netgi jei remiamasi statistika, tai yra labai sudėtingas dalykas. Kartais būna klystama.

Mėginti nuspėti referendumo rezultatus yra sudėtinga. Nesakau, kad Armėnija nesiektų nepriklausomybės. Tiesiog nežinau ir todėl norėčiau patarti būti atsargesniems darant panašius spėjimus.

Kitas dalykas, jei būtų organizuotas referendumas ir kuri nors respublika balsuotų už nepriklausomybę, netgi dabar aš galiu pasakyti, koks būtų rezultatas. Rusija atliktų gudrų partinį arba karinį manevrą. Gorbačiovas, jei jis leistų tokį referendumą, prarastų valdžią. Tada tos respublikos, kuri nubalsuotų už nepriklausomybę, galbūt 10 proc. tautos atsidurtų Sibiro lageriuose. Taigi kalbame apie gana nerealią arba netgi pavojingą situaciją.

Dr. A. Statkevičius. Čia, Vakaruose, esu jau ketvirtas mėnuo. Sovietų Sąjungoje po mano išvykimo daug kas pasikeitė. Leidžiamos įvairios ekonominės, socialinės reformos, taip pat religijos ir kultūros srityje. Tačiau neno-

rima pripažinti jokių reformų, kurias siūlo kovotojai dėl nepriklausomybės. Tautos reikalauja tik vieno – jos gali būti pačios sau valdovės. Tautos nori nepriklausomybės ir gyventi kitų laisvų tautų bendruomenėje. Ne vien Sovietų Sąjungoje, tačiau Europos bendruomenėje.

Kai tokia garbinga federacija bus sukurta, tada galėsime gyventi ramiai. Tautos bus pačios sau nepriklausomos valdovės ir užtikrins laisvę.

P. Rubanas. Atvykus į Jungtines Valstijas mano nuomonė apie tai, kas darosi sovietinėje sistemoje, iš esmės nepasikeitė.

Pirmininkas S. Hojeris. Aš noriu akcentuoti auditorijai, kad, mano žiniomis, ponas Rubanas Jungtinėse Valstijose yra nuo liepos mėnesio. Taigi mūsų liudytojas čia gyvena dar gana trumpą laiką.

P. Rubanas. Tiesa, tačiau ilgainiui mano požiūris gali prasiplobti.

Manau, kad Jungtinės Valstijos ir laisvasis pasaulis neturėtų bijoti sovietinės sistemos tautų referendumo. Panašiai ir Ukrainos inteligentija, praleidusi daug metų sovietiniuose kalėjimuose ir tremtyje Sibire, nebijo įkalinimo ar Sibiro.

Sovietų Sąjungoje turėtų būti suteikta teisė pasisakyti už tautos laisvę. Laisvės judėjimai, vykstantys SSRS, tai daugiausia taikūs judėjimai Baltijos ir kitose šalyse.

Nors kartais šie judėjimai pasiekia pavojingą konfrontacijos lygmenį, aktyvistai ir protestuotojai nenoriai pasiduoda valdžiai. Faktiškai pasitelkdami nesmurtinius metodus šie laisvės siekiančių respublikų veikėjai sukuria gudrią problemos formą, ir SSRS totalitarinės valstybės vadovybė turi surasti patikimą šios problemos sprendimą.

Pirmininkas S. Hojeris. Ačiū. Pone Airikjanai?

P. Airikjanas. Noriu pasakyti, jog pasikeitė kai kurie mano lūkesčiai, tačiau ne mano požiūris.

Pratęsiu referendumo temą. Norint gauti leidimą suorganizuoti bent vieną referendumą, akivaizdu, jog reikia turėti organizaciją. Tai nėra paprasčiausiai iš aukščiau duotas nurodymas. Mes turime labai plačią organizaciją ir patirties, kad norint kažką gauti iš Maskvos būtina daryti spaudimą. Turiu omeny politinį spaudimą ir, aišku, ne ekstremaliais veiksmais.

Teigdamas, kad referendumas dėl nepriklausomybės Armėnijoje būtų sėkmingas, remiausi šia informacija: prieš pusantų metų žmonės sakė, kad tik 20 proc. Armėnijos tautos balsuotų už nepriklausomybę. Taigi tai nėra tiesiog abstraktus teigimas, tačiau paremta lyginamąja informacija.

Taip pat norėčiau paklausti, ar reikia nekalbėti apie demokratiją tik todėl, kad kažkam atrodo, jog demokratinių veiksmų rezultatai gali būti nedemokratiški.

Armėnijoje vyko streikas, kuriame dalyvavo milijonas žmonių. Dėl jo Maskvoje nebuvo imtasi jokių drastiškų veiksmų. Nemanau, kad referendumas yra baisiau nei masinės demonstracijos, kurių jau vyko ne viena. Ypač jei per referendumą mes vis tiek pralaimėsime.

O jei mes primygtinai nereikalausime demokratinių pokyčių, kas tada tai padarys? Tikrai ne komunistai.

Pirmininkas S. Hojeris. Ačiū. Manau, kad tai turbūt yra nenuginčijamas argumentas.

Noriu padėkoti visiems liudijusiems.

Turėjau keletą klausimų, tiesą sakant, daug klausimų. Norėčiau, kad vėliau kada nors liudytojai atsakytų į klausimą, kurį pateiksiu.

Lapkričio mėnesį Komisija, sekretorius Lėmanas su mumis kaip Komisijos narys bei kiti Senato ir Kongreso Rūmų nariai vyks į Sovietų Sąjungą. Tai bus atsakas į sovietų pasiūlymą organizuoti Kongreso Rūmų ir Aukščiausiosios Tarybos susitikimą humanitariniais ir žmogaus teisių klausimais.

Vienas iš klausimų, kurį mes kelsime, bus susijęs su šio posėdžio tema. Tarkime, kad nepriklausomybė kaip politinė alternatyva neįmanoma. Todėl prašyčiau Jūsų visų pasiūlyti, kokias pozicijas galėtume pateikti sovietams kaip praktinius žingsnius į tikslą. [...]

Visi Komisijos nariai išreiškia didžiulę pagarbą tiems, kurie daug rizikavo ir parodė didžią drąsą prisidedami prie Helsinkio Baigiamajame akte skelbiamų nuostatų ir kitų dokumentų, įskaitant Jungtinių Valstijų konstituciją ir mūsų Nepriklausomybės deklaraciją.

Su mumis čia yra Oksana Meško. Jai 80 metų ir ji yra Ukrainos Helsinkio grupės stebėtoja.

Mūsų Komisija gerbia tuos žmones, gyvenančius komunistinio bloko šalyse, kurie parodė drąsą prisijungdami prie Helsinkio priežiūros grupių.

Ponia Meško, mums labai malonu Jus pasveikinti čia, šiuose posėdžiuose ir šioje šalyje. Suprantu, kad čia yra ir kitų stebėtojų, kurių vardų aš neturiu. Tačiau sveikiname Jus atvykus ir norime pasakyti, kad ta

pagarba, kurią aš išreiškiu poniai Meško, skirta ir Jums.

Dabar mes peržiūrėsime, kaip jau sakiau, video įrašą, padarytą demonstracijų Vilniuje, Lietuvoje ir Jerevane, Armėnijoje, metu. Jis buvo atvežtas iš Sovietų Sąjungos slapta ir niekada dar nebuvo rodytas Vakarų visuomenei. Filmuota medžiaga rodo, su koku užmoju ir kaip intensyviai tautiškumo klausimas keltas sekretoriui Gorbačioviui.

Vilniaus susibūrimas, kaip žinote, vyko 1988 m. liepos 9 d., kai vyko demonstracija, remianti generalinio sekretoriaus Gorbačiovo *perestroikos* politiką. Šimtas tūkstančių balsų giedojo Lietuvos tautinį himną.

Video įrašas iš Armėnijos rodo demonstraciją, vykusią gegužės 28-ąją, Armėnijos nepriklausomybės dieną. Daugiau nei šimtas tūkstančių žmonių dalyvavo masiniame mitinge, kurio kalbėtojai pasisakė ne tik už Kalnų Karabacho prijungimą prie Armėnijos, tačiau ir už nepriklausomą parlamentą.

Sekretoriaus Lėmano ir savo vardu dėkoju visiems, kurie liudijo ir buvo su mumis. Reiškiu savo pagarbą už tai, ką Jūs padarėte iki šiol ir šiandien.